

Изменящи се наследства. Градската топонимия в балканските столици през 90-те години на XX в. между промяната и приемствеността

Changing Legacies. Urban Toponymy in the Balkan Capitals
in the 90-ies of Twentieth Century Between Change and Continuity

Ивайло Начев

Институт по балканистика с център по тракология „проф. А. Фол“
Българска академия на науките

Абстракт: Статията прави паралел между имената на столичните улици и съответните промени при градската топонимия в контекста на значимите политически промени в Югоизточна Европа в периода непосредствено след падането на Берлинската стена през 1989 г. Изложението се фокусира върху имената на улиците в три от столиците на региона, а именно София, Белград и Букурещ. Сравнението има за цел да анализира динамиката в отношението към историческите фигури и събития и съответно дава отговори доколко се променят разбиранията кои са наследствата, достойни за възпоменание в трите различни контекста.

Ключови думи: символна политика, имена на улици, Югоизточна Европа, декомунизация

Key words: symbolic politics, street names, Southeast Europe, decommunization

Ivaylo Nachev is a historian, an Assistant Professor at the Institute of Balkan Studies with Centre for Thracology, Bulgarian Academy of Sciences, specializing in modern Balkan history.
E-mail: nachev@balkanstudies.bg.

Преименуванията на символни обекти в градска среда са сред важните ритуали на революциите и този модел е зададен още от Френската, която още в първите си дни преименува централен парижки площад, свързан дотогава с кралския двор. В тази връзка основна изходна точка на предложения анализ е, че на топонимията в града може да се гледа като на важен лакмус за политиките и идеологията в дадено общество в даден исторически период. По тази причина имената на улиците са разглеждани както като важен инструмент за провеждане на символни политики, така и като един от най-видимите маркери на паметта и възпоменателната култура, като тенденцията е, разбираемо, далеч по-ясно откроявана в столиците с цялата концентрация на внимание върху тях. С други думи, през имената се отразява ясно отношението към паметта и историята, което е далеч

от константно, колкото и да се опитват да ни убеждават в противното ултратрадиционалистите по отношение на историческия разказ.

Промените в имената на улиците са, разбира се, само една от последиците на големите обществени трансформации в Югоизточна Европа след 1989 г., като сходни тенденции за декомунизация и предефиниране на героите от миналото се наблюдават в цялото пост съветско пространство. Още в началото следва да се отбележи, че за София и Букурещ става въпрос за радикална промяна на политическата система. В случая със сръбската столица липсва подобно сеизмично разместване и особеностите в общия политически пейзаж при този случай намират ясно отражение в уличната топонимия на Белград.

Първо ще се спира на най-добре познатия български случай. От днешна гледна точка може би изглежда, че столицата София скъсва бързо и категорично още в началото на 90-те години със символите, свързани с бившия режим. Действително имената на вождовете на БКП и други комунистически величия, както и различни идеологеми на режима много отдавна не са част от градския пейзаж, а и вече почти не присъстват в градската памет. Но въпреки че масовите представи са за рязко обръщане на тази страница съвсем скоро след промените от 1989 г., един по-внимателен и прецизен поглед показва картина на относително бавно и на моменти криволичещо предефиниране на възприеманото към онзи момент за „полезно“ наследство. Или поне преосмислянето може да бъде видяно като относително неуверено на фона на румънския случай, където преименуването се случва далеч по-бързо и категорично.

Прегледът на протоколите на градската администрация в София показва, че в най-голяма степен става въпрос за реабилитация на историческите имена отпреди 1944 г., съответно за символно връщане към историческите личности и ценности на тази епоха. Могат ясно да се разграничат две фази на преименуването.

Първата фаза е по времето на Александър Каракачанов, който управлява столицата в периода от октомври 1990 до октомври 1991 г. Въпреки че мнозина асоциират преименуването именно с този ранен период и към днешна дата доколкото изобщо нещо се знае по въпроса,

то обикновено се асоциира именно с този първи кметски мандат, в действителност доста малко на брой са новите улични имена, датиращи от тази първа фаза.

Всъщност доста усилия през този период са вложени в разработването на правила и административен регламент за именуването на улици и за тази дейност реално е отделено далеч повече време, отколкото за реалната смяна на конкретни имена. Окончателният документ формулира основни принципи за преименуване, различните етапи в процедурите, участващите страни и т.н. Предвижда се и създаването на специална експертна комисия, включваща специалисти от различни области. Едно от нещата, по които има пълно съгласие е, че няма да се именуват улици на живи съвременници. Улица може да именува на значима фигура пет години след смъртта ѝ, а за политическите фигури срокът е поне 10 години¹. Тази своеобразна „дискриминация“ на политическата сфера се дължи, разбира се, на доста горчивия опит, който има към момента с твърде противоречиви политически имена.

Според някои от участниците в тези събития за голяма част от общинския съвет, а и за обществото като цяло, не е подлежало на съмнение, че наличните имена са анахронизъм и тяхната смяна е неизбежна. Може да се твърди също, че преименуването от началото на 90-те години се радва на доста широка обществена подкрепа. Дори представителите на бившата БКП ги приемат за неминуеми и само единични предложения са посрещнати критично, като основните възражения са срещу имена от царското семейство.

В София първите имена се сменят през май 1991 г., когато са преименувани 16 обекта, от които 11 булеварда и улици². Изглежда, най-голямо символно значение има смяната на имената на трите основни артерии, които влизат в града, които са наречени Тракия, Мизия и Македония. Голямо символно значение има и това, че се премахват ключови названия на стария режим като бул. „Ленин“ (станал „Тракия“), както и дълго време чествания като ден на комунистическата революция 9 септември, който на уличните табели е заменен от „Македония“. Донякъде парадоксално е, че тази географска триада е преразгледана само няколко месеца по-късно.

¹ ЦДА, ДА-София, ф. 65, оп. 15, а.е. 625, 13-17.

² ЦДА, ДА-София, ф. 65, оп. 15, а.е. 628, 147-148.

Със символно значение също така е преименуването на основната пътна артерия, която влиза в града от западна посока, на булевард „Европа“. Тази смяна на името на някогашния бул. „Баба Парашкева“ е всъщност една от първите в столицата. С по-голяма символна тежест е преименуването на пл. „Димитър Благоев“ на пл. „Македония“, както и премахването на името на квартал „Червена звезда“.

Сред възстановените имена са ул. „Солунска“ (бивша „Васил Коларов“), „Уилям Гладстон“ („Владимир Поптомов“), „Полковник Дрангов“ („Потемкин“) и няколко по-периферни улици. С това се изчерпва този първи етап в промяната на символната карта на столицата.

Въпреки че тази първа кампания има доста ограничен обхват, тя е сред добре подготвените от гледна точка на консултирането на общественото мнение. След като предложенията са публикувани в два национални ежедневника, е предвиден и срок от един месец, в който може да се изказват мнения. В крайна сметка в т.нар. Комисия по наименованията постъпват над 70 предложения³. Може би и това е една от причините тази първа, *de facto* ограничена акция, да бъде запомнена.

Прави впечатление, че цялата процедура продължава повече от половин година. Документите за сформирание на комисията са от декември 1990 г., а има сведения, че този въпрос се обсъжда по-рано. Решенията за окончателните нови имена на тези 16 обекта са от юни 1991 г.

Любопитен момент е, че в един от първите доклади на комисията по преименуванията се предлага и преименуването на централната улица „Софийска комуна“ на „Княз Александър Батенберг“. Предложението е задраскано в самия документ и отпада на този етап от последвалите обсъждания⁴. При липсата на документ за това как точно е взето решението за тази корекция, в последните минути остава само да гадаем какво я е предизвикало.

Новите имена стават част и от официалната програма за честванията на 3 април като Ден на София (в един кратък период е чествана датата на обявяване на града за столица). По-конкретно е предвидено в навечерието на

празника на столицата официално от самия президент „да се оповестят преименувания на пространства и обекти в града“⁵.

В Румъния старият режим пада приблизително по същото време, но това, както е добре известно, е свързано с много насилие, като тази далеч по-кръвава смяна на властта се отразява и в имената на улиците. В румънската столица преименуванията са извършени много по-бързо и имат далеч по-голям обхват. За същия период – 1990–1991 имената са сменени на цели 155 улици (срещу само около дузина в София)⁶. Преименуванията в Румъния само в първата година наброяват над 120. Разбира се, тук трябва да се вземат предвид сериозните мащаби на Букурещ.

Специфично за румънския случай е мястото, което събитията от 1989 г. заемат в уличния пейзаж. Повече от 50 улици, включително централни булеварди и два площада, получават имена, свързани директно със смяната на режима. В същото време в българския случай лица и събития, свързани директно с 1989 г. не стават част от градската топонимия (може би единствено изключение е далеч по-късното преименуване на централен площад на президента Желю Желев).

Връщайки се обратно към ситуацията в българската столица, следва да се отбележи, че своеобразна втора вълна на преименуване започва скоро след избирането за кмет през окт. 1991 г. на Александър Янчулев, който става и първият директно избран градоначалник в най-новата история. Прави впечатление, че въпросът за имената се поставя още на една от първите сесии и само два месеца след влизането на новата администрация. Въпреки че това е период на бързо влошаваща се икономическа ситуация, въпросът с имената на улиците става обект на пространни дискусии в съвета, а мнозина го разглеждат като част от течащата декомунизация в страната. В този момент са върнати 20 предишни имена и са дадени 6 нови⁷. Още тогава промените са окачествени от някои като твърде бавни, а обхватът – като твърде ограничен.

Твърде релефно изразената тенденция в София за възвръщане на старите исторически

³ ЦДА, ДА-София, ф. 65, оп. 15, а.е. 628, 147.

⁴ ЦДА, ДА-София, ф. 65, оп. 15, а.е. 628, 147.

⁵ ЦДА, ДА-София, ф. 65, оп. 15, а.е. 626.

⁶ *Light* 2004: 160-161.

⁷ ЦДА, ДА-София, ф. 65, оп. 15, а.е. 469, 67-88, 105-106.

имена може да се илюстрира чрез една малка, но централна улица като „Съборна“. Показателно е, че това име се появява последно в документите чак в 80-те години на XIX в., тоест то не е било обект на някое от големите спорни преименувания през следващото столетие и е липсвало от градския пейзаж повече от сто години. Всъщност улицата е била административно слята с близкия булевард, носещ първо от края на XIX в. името „Княгиня Клементина“, а след Втората световна война това става бул. „Александър Стамболийски“.

Следващата сесия на градския съвет от декември 1991 г. продължава по модела за разглеждане на отделни групи за преименуване, като основно се набляга на реабилитация на историческите названия. Това е и едно от заседанията, по време на което има най-много дискусии и някои от предложенията така и не биват приети. В крайна сметка са дадени 18 нови имена и са възстановени имената на 20-ина улици и булеварда, като някои от тях са „Цар Освободител“ („Руски“), „Джеймс Баучър“ („Антон Иванов“), „Черковна“ („Паун Грозданов“), „Княгиня Мария Луиза“ („Георги Димитров“) и др. Особен случай е възстановяването на ул. „Пиротска“, която само няколко години по-рано е била преименувана на „3 април“, като тогавашното детрониране на Жданов може да бъде видяно като един предвестник за срутването на режима. Заслужава също да се отбележи скорошната ревизия на няколко от съвсем пресните промени, като връщането на „Ботевградско шосе“, на мястото на табелите с „Мизия“, чиято боя още не е имало време да засъхне⁸.

Освен това се сменят наскоро одобрените процедури за именуване и се избира нова комисиция за имената, която се председателства от кмета. Според новите правила изрично се изключват имена, които са свързани с „комунистическата или фашистката идеология“, като това приравняване на „комунистическа“ и „фашистка“ в един подобен нормативен документ разбираемо предизвиква разгорещени дискусии, но в крайна сметка е прието в този си вид. Заслужава да се спомене едно от предложенията на лявата опозиция за изключване на всички политически фигури, чиято основна дейност е след 1939 г. Това предложение, което би изключило

част от противниците на установяването на режима след войната, е отхвърлено. Прави впечатление, че предложенията са гласувани едно по едно, като в крайна сметка някои от тях не биват приети. В аргументацията на предложенията в редица случаи като аргумент се използват нагласите сред широката публика⁹.

В следващите месеци решения за имената се взети по време на няколко отделни сесии, като са засегнати значителен брой топоними. До юли 1992 г. въпросът излиза на дневен ред по време на още три заседания, в резултат на което са възстановени 48 названия отпреди 1944 г. Като един по-знаков пример може да се посочен бул. „Драган Цанков“ (бул. „Българо-съветска дружба“), като от тази група доста нови имена вече попадат извън централната градска част. Прави впечатление значителният брой изцяло нови названия – цели 76 улици получават нови имена¹⁰.

Цялостният преглед на този втори етап от началото на кметуването на Янчулев показва, че именно по това време са най-много промени в ново време, като почти 200 улични табели получават нови названия. Премахнати са голям брой имена на партизани, комунисти и различни други названия, които се асоциират с предишния режим. Прекроена е изцяло топонимията в централните градски части, а промени се случват и в някои по-периферни райони. Трябва да се има предвид, че все пак водещ е елементът на реабилитация на исторически имена. Освен това в периода 1944–1950, една своеобразна сталинистка чистка в тази сфера, е проведена много по-радикална вълна по преименуване, която засяга над 500 обекта. В същото време може да се посочи, че измененията в началото на 90-те години се прокарват на няколко отделни партии, като освен идеята за възстановяване на старите имена няма никаква друга изразена цялостна концепция за уличната топонимия.

Промяната в уличните имена протича паралелно с премахването на комунистически статуи и различни други символи на предишния режим. Може да се отбележи, че в редица от изказванията в градския съвет относно предлаганите преименувания са правят директни паралели между двата процеса.

⁸ ЦДА, ДА-София, ф. 65, оп. 15, а.е. 471, 99-101.

⁹ ЦДА, ДА-София, ф. 65, оп. 15, а.е. 471, 13-20.

¹⁰ ЦДА, ДА-София, ф. 65, оп. 15, а.е. 472; ЦДА, ДА-София, ф. 65, оп. 15, а.е. 477; ЦДА, ДА-София, ф. 65, оп. 15, а.е. 478.

Що се отнася до по-широкия обществен отзвук, промените на топонимията от началото на 90-те години не предизвикват съществена дискусия или насрещна реакция. Някои от предложените имена са критикувани от лявата опозиция в градския съвет, но при всички случаи няколкото по-сериозни дискусии нямат особено значим резонанс извън залите на общинската администрация.

Също така няма и сведения за особено устойчива продължителна и широка употреба в ежедневието на предишните имена. Това е и още една разлика с Румъния, където се забелязва оцеляване в ежедневната употреба на известен брой топоними от социалистическия период. Това явление обаче може да се свърже по-скоро с навиците и ежедневието отколкото с някаква сериозна идейна съпротива¹¹. Новите имена в София са относително бързо възприети и получават широка гражданственост, което вероятно може да се обясни с това, че се опират с голяма степен на традиционните имена, за които част от населението все още пази някакъв спомен.

Случаят с Белград се отличава със сериозни специфики на фона на това, което се случва в голяма част от Източна Европа. Ще си позволя да припомня няколко шрихи от сръбското развитие, което е относително по-малко познато. Падането на Берлинската стена не води до подобна реакция както другаде в Източна Европа. Годината 1989 г. маркира единствено допълнителна консолидация на властта на Слободан Милошевич, което става с втвърдяваща се националистическа реторика и закани за ограничаване на автономията на областта Косово. В крайна сметка тези авторитарно-националистически процеси в Сърбия изиграват значителна роля за по-късното разпадане на федерацията, като все по-видимата дезинтеграция набира сили с обявяването на независимост от републиките Словения и Хърватия през 1991 г., което е последвано от серия военни конфликти в региона.

Всички тези събития от голямата политика намират директно отражение в имената на белградските улици, които преминават през две общо взето ограничени вълни на преименуване – първата след 1992 г. и втората след 1997 г., които обаче само частично променят общия

пейзаж. Най-големите промени в уличните имена се случват след 2000 г., след падането на режима на Милошевич, но те остават извън обсега на тази работа.

Първата вълна на прекрояване на картата на Белград е предизвикана от решение на Сръбската скупщина от 24 юни 1991 г., което препоръчва (де факто възлага) на общинските съвети в републиката да заменят названията на улици и площади, свързани с „имената на онези, които са отговорни за ограбването на сръбската индустрия и за дългогодишните икономически политики, които накърняват интересите на Сърбия“¹². Всъщност сред тези, които получават етикета на своеобразни вредители на Сърбия, са редица фигури, които съвсем доскоро са били по върховете на югославската политика, а сред тях и някои от най-големите доверени автори. От центъра на Белград са премахнати Йосип Броз Тито и Едвард Кардел, а също Маркс и Енгелс. Случаят с централното авеню, носещо името „Маршал Тито“ е интересен, тъй като не е върнато старото название на противоречивия и в сръбски дискурс крал Милан, а вместо това е изобретено донякъде претенциозното, но и безлично име „Сръбски владетели“. Тази инвенция може вероятно да се обясни с факта, че самата Скупщината, която еднолично иницира целия този процес по преименуване, се намира именно на този булевард и съответно е търсено достатъчно изразително название, което да отговори на новата конюнктура. Трябва да се отбележи също така, че няколко различни улици в града носят името на Тито, така че маршалът все пак остава част от градския пейзаж дори до наши дни.

Също така са преименувани улици, свързани с интернационалната социалистическа солидарност като „Хо Ши Мин“ и интересната от наша гледна точка артерия с името „Георги Димитров“. В същото време остават улични имена като бул. „Ленин“ (до 1999), бул. „Червена армия“ (до 1997), „Маршал Толбухин“ (до 1997), „Генерал Жданов“ (до 1998), както и значителен брой фигури, свързани с Втората световна война.

Специфично също е разчистването на фигури, свързани с другите югославски републики, съвсем доскоро близки, но към този момент в процес на драматична раздяла. Жертва на

¹¹ Light, Duncan, Young 2014: 668-685.

¹² Radović, Srđan 2008: 57.

тази тенденция пада например улицата, почитаща паметта на хърватския политик от междувоевния период Степан Радич. Не е голяма изненада, че и мотото на Югославия – „Братство и единство“, е изтрито скоропостижно от уличните табели, маркирайки края на многоетническата социалистическа Югославия. В същото време остават повечето географски локации, свързани с другите съюзни републики.

Националистическият завой в сръбската политика се илюстрира от нови имена на фигури от сръбската история като Илия Гарашанин, Никола Пашич, Крал Петър I и др. (Гарашанин заменя Георги Димитров още през 1991 г., което е и едно от първите преименувания). Подобни имена изразяват частична реабилитация на фигури отпреди първата Югославия, като тук реверансът към предвоевния период е доста по-слабо изразен, отколкото например при българския случай. Голямата част от преименуванията в Белград всъщност са свързани с изцяло нови имена. Един от своеобразните парадокси е, че в разгара на войните в Югославия авенюто „Октомврийска революция“ е преименувано на „Булевард на Мира“ (преименуван отново 2004 г. – бул. „Александър Караджорджевич“). Въпреки че мащабите на преименуването отстъпват от случващото се на другите места в Източна Европа, тази кампания от самото начало на 90-те години, маркираща протичащия авторитарно-националистически завой, става най-мащабната, която Белград познава до този момент от времето на Втората световна война.

След 1997 г., когато властта в столичната община е спечелена от опозицията срещу Милошевич, е прокарано преименуване на известен брой улици, което както изразява политически дневен ред, така става и елемент от противопоставянето на управляващата партия. Именно поради нуждата предлаганите имена да бъдат одобрени на национално ниво, промените в края на века остават доста ограничени като обхват. Основната цел са знакови артерии, свързани със социалистическа Югославия, като

например бул. „Революция“ става „Крал Александър“, а бул. „Червена армия“ е преименуван на „Южен булевард“. При тази мини вълна на преименуване са търсени в по-голяма степен исторически референции и възстановяване на предишни традиционни названия. Често обаче има твърде голям избор от различни исторически наследства. Така например централната улица на името на много популярния партизанин Иван Рибар през 1997 г. става „Светогорска“, като са пренебрегнати други исторически названия на същата улица като „Битолска“ или „Жорж Клемансо“, които отговарят в много по-малка степен на политическия дневен ред към съответния исторически момент. Прави впечатление също така, че са ревизирани някои от промените отпреди няколко години, като на споменатата вече „Сръбски владетели“ все пак е реабилитирано предишното историческо име „Крал Милан“. Тази последна тенденция е особено показателна за твърде честото прекрояване на уличните имена в сръбската столица през последното столетие, като броят преименувания на отделните улици често надминава честите смени в София, която така или иначе трудно може да бъде приета като пример за особена устойчивост на уличната топонимия.

В заключение може да се изтъкне, че преименуването през 90-те години на миналия век на улици и в трите случая служи като инструмент за своеобразна корекция на националната памет, като това става в резултат на организирани кампании на местните и централните власти. В случая с Букурещ и София се наблюдава радикално революционно прекъсване на съществуващия допреди 1989 г. модел, включително и заради значително по-големия брой сменени топоними, като преименуванията търсят политическа легитимация основно в по-отдалеченото минало. В случая с Белград градският пейзаж е прекроен по-късно и само частично, което показва, че само една ограничена част от наследството е подложена на някаква преоценка.

БИБЛИОГРАФИЯ

Извори / Primary sources

ЦДА, ДА-София, ф. 65, оп. 15, а.е. 469, 67-88, 105-106. [Bulgarian State Archive, Regional Archive – Sofia, fond 65, op.15, a.e. 469, 67-88, 105-106.]

ЦДА, ДА-София, ф. 65, оп. 15, а.е. 469, 99-101. [Bulgarian State Archive, Regional Archive – Sofia, fond 65, op.15, a.e. 471, 99-101].

ЦДА, ДА-София, ф. 65, оп. 15, а.е. 472. [Bulgarian State Archive, Regional Archive – Sofia, fond 65, op.15, a.e. 472]

ЦДА, ДА-София, ф. 65, оп. 15, а.е. 477 [Bulgarian State Archive, Regional Archive – Sofia, fond 65, op.15, a.e. 477].

ЦДА, ДА-София, ф. 65, оп. 15, а.е. 478 [Bulgarian State Archive, Regional Archive – Sofia, fond 65, op.15, a.e. 478].

ЦДА, ДА-София, ф. 65, оп. 15, а.е. 625, 13-17. [Bulgarian State Archive, Regional Archive – Sofia, fond 65, op.15, a.e. 625, 13-17].

ЦДА, ДА-София, ф. 65, оп. 15, а.е. 626.

[Bulgarian State Archive, Regional Archive – Sofia, fond 65, op.15, a.e. 626.]

ЦДА, ДА-София, ф. 65, оп. 15, а.е. 628, 147-148. [Bulgarian State Archive, Regional Archive – Sofia, fond 65, op.15, a.e. 628, 147-148].

Литература / Secondary sources

Light 2004: *Light, Duncan*. Street Names in Bucharest, 1990–1997: Exploring the Modern Historical Geographies of Post-socialist Change. – *Journal of Historical Geography* No. 30, 154-172.

Light, Duncan, Young 2014: *Light, Duncan, Craig Young*. Habit, Memory, and the Persistence of Socialist-Era Street Names in Postsocialist Bucharest, Romania. – *Annals of the Association of American Geographers*, No.3, 668-685.

Radović, Srđan 2008: *Radović, Srđan*. From Center to Periphery and Vice Versa: The Politics of Toponyms in the Transitional Capital. – *Гласник Етнографског института САНУ*, No. 2, 53-74.

Changing Legacies. Urban Toponymy in the Balkan Capitals in the 90-ies of Twentieth Century Between Change and Continuity

Ivaylo Nachev

Analyzing street name changes in comparative perspective in Southeast Europe in the context of deep political changes after 1989, the article underlines the significance of this underexplored aspect of symbolic politics. In addition, the article explores the Sofia case through less known archival material. The article shows a break with the pre-1989 model as part of processes of de-communization in the cases of Bucharest and Sofia, with the Romanian capital being characterized with more radical and rapid change. The article shows that in spite of popular perceptions for massive street names change in Sofia directly after 1989 in fact the process of large-scale renaming took place later during the second post-communist administration. In the case of Belgrade, the urban landscape was redesigned later and just a part of the urban symbolic landscape underwent some reassessment.

